

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

ISSN: 2146-9806 | e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 23, Sayı/Issue: 44, Yıl/Year: 2021 (Aralık/December)

**Bağımsızlık Sonrası Dönemde Tacikistan'da Dinî Durum
ve Din Eğitimi**

*Religious Situation and Religious Education in Tajikistan
in the Post-Independence Period*

Alim Emin Yusufoğlu

Dr., Din Eğitimi Bilim Dalı - Dr., Department of Religion Education.

yusubov-elvin@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9603-8606>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 01/08/2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 05/11/2021

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2021

Atıf/Citation: Yusufoğlu, Alim Emin. "Bağımsızlık Sonrası Dönemde Tacikistan'da Dinî Durum ve Din Eğitimi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/44 (2021), 421-447. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.977197>.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya University Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.

Bağımsızlık Sonrası Dönemde Tacikistan'da Dinî Durum ve Din Eğitimi

Öz

Tacikistan Cumhuriyeti'nin 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasının üzerinden 30 yıl geçmesine rağmen, bağımsızlığın ilk yıllarında halka beş yıl süren bir iç savaş yaşatmış olan komünist Cumhurbaşkanı İmamali Rahmon iktidarı, günümüzde İslâm karşıtı bir siyaset izlemektedir. Rejim, inançlarını yaşamaya çalışan Müslümanlara karşı baskı uygulamaya, onların din eğitimi almalarını engelleyip yasaklamaya devam etmekte ve din eğitimi müesseselerini kapatmaktadır. 2009 yılından beri kademeli olarak din ve din eğitimi alanında engellemelere gidilmiş, devlet ve eğitim kurumlarında başörtüsü yasaklanmış, tüm medreseler kapatılarak yurt dışında din eğitimi gören öğrenciler geri çağırılmış ve ülkede resmî din eğitimi kurumu olarak sadece İslâm Enstitüsü kalmış durumdadır. Bu çalışmanın amacı, Tacikistan'da bağımsızlık sonrası dönemde din-devlet ilişkileri ve din eğitimi uygulamalarını ortaya koymaktır. Makalede, Tacikistan'da din-devlet ilişkilerini düzenleyen mevzuat değerlendirilmekte, din hizmetlerini yürüten kurumlar ele alınmakta ve devletin İslâm'a karşı uyguladığı siyaset üzerinde durularak, Müslümanların mevcut durumundan genel hatlarıyla bahsedilmektedir. Çalışmanın devamında, ülkedeki din eğitimi alanının durumu incelenerek, örgün ve yaygın din eğitimi uygulamaları ve sorunları hakkında bilgi verilmektedir. **Anahtar Kelimeler:** Din Eğitimi, Tacikistan, İslâm, Din-Devlet İlişkileri.

Religious Situation and Religious Education in Tajikistan in the Post-Independence Period

Abstract

Despite the fact that 30 years have passed since Tajikistan gained its independence in 1991, the government of communist President Imamali Rahmon, which led to a civil war that lasted for five years, continues to implement anti-Islamic politics to pressure Muslims who try to live their faith, to prevent and ban them from receiving religious education and closing religious educational institutions. Since 2009, there has been a gradual tightening in the field of religion and religious education; headscarves is banned in state and educational institutions, all madrasahs have been closed, students studying abroad have been recalled, and only the Islamic Institute remains as the official religious education institution in the country. In this context, the general aim of the study is to reveal the state of religion-state relations and the field of religious education in Tajikistan in the post-independence period. In the article, the legislation regulating religion-state relations in Tajikistan is evaluated, institutions that carry out religious services are discussed, and the current situation of Muslims is mentioned in general with an emphasis on the state's policy against Islam. Subsequently, the situation in the field of religious education in the country is mentioned and information is given about the practices and issues of formal and non-formal religious education.

[You may find an extended abstract of this article after the bibliography.]

Keywords: Religious Education, Tajikistan, Islam, Religion-State Relations.

Giriş

Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle birlikte Tacikistan Cumhuriyeti, 9 Eylül 1991'de bağımsızlığını kazanmış ancak bağımsızlığının ilk yıllarında, laik ve dinî siyasî güçler arasında uzun bir iç savaşa (1992-1997)¹ yol açan bir krizle

1 Tacikistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasının hemen ardından, yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde %58 oyla Tacikistan Komünist Partisi başkanı Rahman Nabiyev'in seçimleri kazanması, diğer partilerin seçimlerin hile ile kazanıldığı iddiasıyla sonuçları kabul etmemeleri halk isyanlarına neden olmuş ve ülkenin her bölgesine yayılması sonucunda Eylül 1992'de Nabiyev istifa etmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine, İslâmî Diriliş Partisi'nin

karşı karşıya kalmıştır. İktidar ve muhalefet arasındaki, yeni Tacik devletinin laiklik veya şeriat ilkesi esasında kurulması gerektiği konusundaki görüş farklılıklarından dolayı 1992'de başlayan iç savaş, gelecek yıllar içinde ülkenin sosyo-politik ve ekonomik gelişimini belirleyen bir barış anlaşmasının imzalanmasıyla 27 Haziran 1997'de sona ermiştir. Barış anlaşmasının konularından biri, muhalefeti temsil eden Tacikistan İslâmî Diriliş Partisi'nin² siyasî meşruiyetinin tanınması, hükümet ve parlamentoda yer alması olmuştur. Böylece Tacikistan, parlamentoda İslâmî bir partinin yer aldığı bölgedeki tek devlet konumuna gelmiştir. Savaş sonrası dönemde, Cumhurbaşkanı İmamali Rahmon hükümetinin İslâmî Diriliş Partisiyle temsil edilen muhalefet arasındaki rekabetin devam etmesi, dinî aşırılık, terörist grupların ve ideolojilerin artmasını engellemek gerekçesiyle, toplumdaki dinî özgürlüklerin kademeli olarak sınırlandırılmasına neden olmuştur. Yeni din ve vicdan özgürlüğü kanununun kabul edildiği 2009'dan beri, 2015 yılında İslâmî Diriliş Partisi'nin yasaklanması ve kapatılması da dahil olmak üzere, din özgürlüğü ve din eğitimi alanında bir dizi değişiklik yapılmıştır.³ Örneğin, medreseler ka-

öncülüğünde tüm siyasî partilerin temsil edildiği bir Milli İttifak Hükümeti kurulmuştur. Bu durumu olumsuz karşılayan Rusya, Tacikistan'a kara harekâtı düzenlemiş ve askeri güçle istifa eden Nabiyev'in yerine İmamali Rahmon'u cumhurbaşkanlığına getirmiştir. Tacikistan halkı Rusların sayesinde komünistlerin yeniden iktidara gelmesine, devletin başına İmamali Rahmon'un geçmesine karşı çıkmış ve on binlerce insanın ölmesine ve yüz binlercesinin de mülteci olmasına sebep olan iç savaş başlamıştır. Mahmut Karael, "Tacikistan'daki İslâmî Hareketler", *SDAM* (Erişim 29 Nisan 2021).

- 2 Tacikistan İslâmî Diriliş Partisi'nin kökleri 1974'te Said Abdullah Nuri (1947-2006) tarafından kurulan "Müslüman Gençlik Örgütü'ne" dayanmaktadır. Düşünsel bakımdan İhvan-ı Müslimin'e yakın bir partidir. Partinin kurucularından olan ve iç savaşta birleşik muhalefetin lideri olan Abdullah Nuri, eğitimini Hindistan'da Devbend medreselerinde almıştır. Abdullah Nuri, özellikle üniversite öğrencileri arasında anti-komünist propagandası yaptığı için tutuklanmış, 1988'de serbest bırakıldığında faaliyetlerine devam etmiştir. İslâmî Diriliş Partisi, onun ve yandaşlarının öncülüğünde 26 Ekim 1991'de Tacikistan'da kurulmuştur. Ülkede beş yıl süren iç savaşın ardından İslâmî Diriliş Partisi'nin resmî bir parti olması, hükümet görevlerinin yüzde otuzunun partiye verilmesi, yurt dışındaki parti üyelerinin ülkeye dönmelerine izin verilmesi koşullarıyla taraflarca barış anlaşması imzalanmıştır. Ancak Rahmon, 2006 yılında Abdullah Nuri'nin vefat etmesini fırsat bilerek yeniden İslam karşıtı mücadelesine dönmüş, baskı ve korkutmalarla partiyi karalamaya ve kamuoyunda terörist olarak gösterip, üyelerini cezaevine atmaya başlamıştır. General Abduhalim Nazarzade'nin hükümet güçlerine karşı düzenlediği silahlı saldırının parti üyeleri tarafından düzenlendiği ve darbe girişimiyle bağlantılı oldukları gerekçesiyle İslâmî Diriliş Partisi'nin önemli üyeleri gözaltına alınmış ve parti Tacikistan Yüksek Mahkemesi tarafından Eylül 2015'te yasa dışı ilan edilip faaliyetleri yasaklanmıştır. İmamali Rahmon rejimi, tüm Orta Asya'nın tek resmî İslâmî partisini "terörist parti" olarak ilan etmiş ve kapatmıştır. Murat Murtazin, "Tadçikistan: pobeda nad İslamizmom?", *Rossiya i Noviyе Gosudarstva Evrazii* 2/39 (2018), 115-117; Karael, "Tacikistan'daki İslâmî Hareketler".
- 3 Lola Dodhudoyeva, "Tadçikistan: Sotsiokulturnıy Kod Epohi i Publiçnyı İslam", *Vlast* (2014), 164; Rustam Haydarov, "Vzaimodeystviye Religii i Gosudastva v Tadçikistane: Problemu i Perspektivi", *İslam v SNG* 2/7 (2012), 30-31.

patılmış, yurt dışında din eğitimi gören öğrenciler ülkeye geri çağırılmış, devlet ve eğitim kurumlarında başörtüsü ve sakal yasaklanmıştır. Yani, din ve din eğitimi konularının, esasında Tacik toplumunda meydana gelen siyasî süreçlerle yakından ilgili ve ilişkili olduğu görülmektedir. Siyaset, genel olarak eğitim, özel de ise din eğitimi politikalarını şekillendirmektedir. Söz konusu din eğitimi alanındaki sınırlamalar olduğunda, toplumsal hayatı da olumsuz etkilemektedir. Hâlbuki, din eğitimi toplumun manevi, ahlaki ve kültürel aydınlanması ve gelişmesi üzerinde ciddi bir etkiye sahiptir. İslâm Tarihi, din eğitimi sürecinin bilimsel, felsefi, ahlaki ve hukuki tartışmaların, yenilikçi hareketlerin ve dönüşümlerin başında geldiğini ortaya koymaktadır. Tarih boyunca camilerin yanı sıra, mektep ve medrese gibi müesseseler, İslâm'ın entelektüel potansiyelinin ve birikiminin çoğaltılmasının, geniş kitlelere yayılmasının, geliştirilmesinin ve sistematize edilmesinin ana merkezleri olagelmıştır. Bütün bunlar, din eğitiminin, dinî düşüncenin oluşumunda ve dinî süreçlerin gerçekleştirilmesinde belirleyici rolünü göstermektedir.

Türkiye'de Tacikistan hakkında bazı Türkçe kaynaklar mevcutsa da Tacikistan'daki din eğitimine ve din devlet ilişkilerine dair çalışmalar oldukça az ve yetersizdir. Mevcut çalışmalarda genellikle din-devlet ilişkileri, Müslümanların durumu, din eğitimi meseleleri ile ilgili konular yüzeysel incelenmiş ve müstakil bir çalışma yapılmamıştır.⁴ Bu çalışmada dokümantasyon tekniğine bağlı olarak literatür incelemesi gerçekleştirilmiştir. Kaynak olarak konuyla ilgili Türkçe literatür incelendiği gibi yoğun olarak Rusça kaynaklar kullanılmış ve konuya dair yayınlar, raporlar, makaleler, kanunlar, kararnamele ve müfredatlardan faydalanılmıştır. Bu bağlamda çalışmanın genel amacı, Tacikistan Cumhuriyetinde bağımsızlık sonrası dönemde din-devlet ilişkilerinin ve din eğitimi uygulamalarının durumunu ortaya koymaktır. Makalenin ilk kısmında, Tacikistan'da din-devlet ilişkilerini düzenleyen mevzuat çerçevesi değerlendirilmiş, ardından din hizmetleri yürüten kurumlar ele alınmış ve devletin İslam'a karşı uyguladığı siyaset üzerinde durularak Müslümanların mevcut durumundan genel olarak bahsedilmiştir. Makalenin ikinci kısmında ise ülkedeki din eğitimi uygulamaları incelenmiştir.

4 Tacikistan'da dinî durumu ve din eğitimi konularını doğrudan veya dolaylı olarak ele alan Türkçe akademik çalışmalara şunlar örnek gösterilebilir: Fahri Türk, *Güneşin Ayaklarındaki Ülke Tacikistan* (Ankara: Astana Yayınları, 2017); İsa Akpınar, *Tacikistan Ülke Profili* (Ankara: İran Araştırmaları Merkezi, 2019); Karael, "Tacikistan'daki İslâmî Hareketler"; Süer Eker, "Orta Asya'nın İrani Halkı Tacikler ve Bağımsızlığının 20. Yılında Tacikistan", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 15 (2011), 349-398.

1. Bağımsızlık Sonrası Dönemde Tacikistan'da Din-Devlet İlişkileri ve Dinî Durum

İslâm dini, bin yılı aşkın süredir İslâm inancı ve kültürüyle yaşayan Tacik halkının ulusal kimliğinin temeli haline gelmiş, nüfusun çoğunluğunun ahlaki ve manevî değerler sistemini oluşturmuştur. Tacikistan nüfusunun çoğunluğu Hanefi mezhebine mensuptur.⁵ Tacikistan Cumhuriyeti'nin din alanındaki siyaseti laik bir devlet anlayışı çerçevesinde Tacik Anayasası, "Vicdan Özgürlüğü ve Dinî Kurumlar Kanunu", Tacikistan Cumhurbaşkanlığı ve Hükümeti kararları, uluslararası sözleşmeler ve diğer mevzuat temelinde düzenlenmektedir. Devletin din politikasının siyasî ve hukuki temelleri, anayasa ve din alanındaki yasal mevzuatla belirlenmekte ve açıklanmaktadır. Tacikistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ilan edilmesiyle birlikte, 6 Kasım 1994'te halk referandumu yoluyla kabul edilen Tacik Anayasası, 22 Mayıs 2016 tarihli referandumla mevcut şekline kavuşmuştur. Anayasa'nın 1. maddesi Tacikistan Cumhuriyeti'ni "demokratik, egemen, hukuk ve laik" bir devlet olarak ilan etmektedir. Tacikistan Cumhuriyeti'nde din-devlet ilişkilerinin temeli Anayasa'nın 8. maddesi ile şekillendirilmiştir. Maddenin 1. bendi "Herhangi bir partinin, kamu ve dinî cemiyetin, hareketin veya grubun ideolojisinin devletin resmî ideolojisi olarak tanınmayacağı" ve 3. bendindeki devletin laik niteliği, dinî kurumların devletten ayrılması ve dinî kurumların devlet işlerine müdahalesinin imkânsızlığı hükümlerini oluşturmaktadır. Anayasa'nın 8. maddesinin 4. bendi Tacikistan Cumhuriyeti vatandaşlarının sivil ve dinî kurum ve kuruluşlarının oluşturulması amaçlı örgütlenme hakkını garanti etmektedir. Bununla birlikte, aynı bent, din düşmanlığını teşvik eden derneklerin ve siyasî partilerin kurulmasını ve faaliyetlerini yasaklamaktadır. Ayrıca, Anayasa'nın 8. maddesinin 5. bendine göre "Tacikistan'da millî ve dinî nitelikli ve görüşlü siyasî partilerin kurulması ve siyasî partilerin yabancı ülke, kurum ve vatandaşlar tarafından finanse edilmesi yasaklanır." cümlesiyle dinî nitelikteki siyasî partilerin kurulması da yasaklanmıştır.⁶ Bu cümle, 22 Mayıs 2016'da yapılan referandumun sonucunda Anayasa'ya ilave edilmiştir. Bununla birlikte, Tacikistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 26. maddesine göre vatandaşların din ve vicdan özgürlüğü hakkı "Herkes, dine karşı tutumunu

5 Tacikistan'ın nüfusu 2019 yılında 9 milyonun üzerinde olup %80'i Tacik, geri kalanı Özbek, Kırgız, Rus ve diğer halklardan meydana gelen etnik yapıya sahiptir. Ülke nüfusunun yaklaşık %90'ı Müslümanlardan oluşmaktadır. Selefi gruplar dikkate alınmazsa, Tacikistan Müslümanlarının neredeyse tamamı Hanefi mezhebine ve yaklaşık %3'ü ise Şiiğin İsmailî koluna mensuptur. İsmailîler, yoğunlukla Tacikistan'ın doğusundaki dağlık Gorno-Bedahşan bölgesinde yaşamaktadırlar. Halil Kurt, "Tacikistan (Fiziki ve Beşerî Coğrafya)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/345-346.

6 Konstitutsiya Respubliki Tadicikistan (Tacikistan Anayasası), Duşanbe (2016), md.1,8; Dmitriy Ovsannikov - Dmitriy Popov, "Sunnitskiy İslam i Gosudarstvennaya Vlast v Tadicikistane: Voprosi Vzaimodeystviya i Identifikatsiyii", *Musulmanskiy Mir* 2 (2017), 9-11.

bağımsız olarak belirleme, ayrı veya başkalarıyla birlikte herhangi bir dine inanma veya inanmama, dinî tören ve ibadetlere katılma hakkına sahiptir.” ifadeleriyle güvence altına alınmıştır.⁷

Tacikistan’da dinî hak ve özgürlükleri, dinî kurumların faaliyetlerini ve din eğitimi sürecini doğrudan düzenleyen bir diğer kaynak Tacikistan Cumhuriyeti “Vicdan Özgürlüğü ve Dinî Kurumlar Kanunu”dur. Söz konusu bu kanun, 8 Aralık 1990 tarihinde kabul edilen eski “Vicdan Özgürlüğü ve Dinî Kurumlar Kanunu”nun yerine Tacikistan Hükümeti tarafından 26 Mart 2009’da kabul edilmiş ve yürürlüğe girmiştir. Kanunun en belirgin özelliği, Tacik halkının kimliğinin ve birliğinin oluşumuna ve korunmasına katkı sağladığı ve dinî radikalizmi, fanatizmi ve aşırılığı etkin bir şekilde engellediği gerekçesiyle, din-devlet ilişkilerinde Hanefi mezhebinin esas alınması ve mezhebe yasal olarak özel statünün verilmesi olmuştur. Bu durum kanunun giriş kısmında, *“Tacik halkının milli kültürünün ve manevi hayatının oluşumunda Hanefi mezhebinin özel rolünün tanınmasına ilişkin...”* kelimeleriyle ifade edilmiştir. Kanun, din ve vicdan özgürlüğü meselelerini, devlet ile dinî kurumlar arasındaki ilişkileri, dinî kurumların yasal statüsünü ve din eğitimi konularını düzenlemektedir. Kanunun 4. maddesine göre, her vatandaşın din seçme ve dinî ibadetleri yerine getirme özgürlüğü garanti altına alınmakta, dinî kurumların faaliyetlerini yasal mevzuat çerçevesinde yürürebilmelerine imkan verilmektedir. Kanun, Tacikistan Cumhuriyeti yasalarında öngörülen durumlar dışında, dinî kurumların faaliyetlerine müdahale etmemesini ve farklı dinler ve inançlar arasındaki eşitliğin korunmasını garanti etmektedir.⁸

Kanunun 7. ve 8. maddeleri ise, din eğitimi alanında devlet politikasının yönlerini oluşturmada ve belirlemede önemli role sahiptir. Kanunun 7. maddesinde, devletin, dinî aşırılığı, radikalliği ve çatışmayı önlemek amacıyla din eğitimi kontrol altına aldığı ifade edilmektedir. Aynı maddenin 3. bendinde, din içerikli derslerin ihtiyaca göre ve pratik uygulaması olmadan devlet eğitim kurumlarının müfredatına konulmasının devletin yetkisinde olduğu bildirilmektedir. Yine aynı kanunun 8. maddesinin 1. ve 2. bendinde, *“Her birey din eğitimi alma hakkına sahiptir. Mevcut kanun çerçevesi dahilinde dinî müesseselerin din eğitimi kurumu açma hakkı bulunmaktadır.”* cümleleri yer almaktadır. Maddenin 3. ve 5. bendinde ise, 7 ile 18 yaş arası çocukların, okuldan artakalan boş zamanlarında ebeveynlerinin (ve onların yerine geçen kişilerin) yazılı izniyle din eğitimi alma hakkına sahip oldukları belirtilmektedir.

7 Tacikistan Anayasası, md. 26.

8 Закон O Svobode Sovesti i Religioznih Obyedeneniyah (Vicdan Özgürlüğü ve Dinî Kurumlar Kanunu), Duşanbe (2009), md. 4; Farruh Salimov vd., *Konsolidirovanniy Otçet* (Search For Common Ground, 2019), 20.

Bunun için, merkez ve Cuma camilerinde imamların öğrenci grupları oluşturarak temel dinî bilgileri öğretebilecekleri ifade edilmektedir.⁹

Bunun yanı sıra, söz konusu maddenin 6. ve 7. bendinde de, Tacikistan vatandaşlarının yurt dışındaki dinî eğitim kurumlarında din eğitimi alma hakkına sahip oldukları belirtilmektedir. Mezkur bentlerin temelinde, 2011 yılında kabul edilen “Yurt dışında Din Eğitimi Alma Prosedürü” kararname-sine göre, yabancı ülkelerde din eğitimi almaya gidecek kişinin, daha önce Tacikistan'da devlet kurumunda din eğitimi görmüş olması ve yetkili devlet kurumunun resmî iznini alması gerekmektedir. Yurt dışında yüksek din öğ-retimi kurumlarında okuyacak vatandaşların seçimi Tacikistan Din İşleri Ko-mitesi tarafından yapılan sınav ve mülakat yoluyla gerçekleştirilmektedir. Sı-navda başarılı bulunan öğrenciler, din eğitimi konusunda Tacik hükümetinin anlaşması olduğu ülkeler arasından ülke veya eğitim kurumunu seçebilmektedirler. Hükümetler arası anlaşmalar temelinde, Tacikistan vatandaşlarına din eğitimi almaları için kontenjan tahsis edilmektedir.¹⁰ Burada ülkedeki tek resmî din eğitimi kurumunun Tacik İslâm Enstitüsü¹¹ olduğu düşünüldüğünde, kararınameye göre yurt dışında din eğitimi alabilecek kişilerin, sadece söz konusu kurumun mezunları olabileceği anlaşılmaktadır. Bu ise, çok az ve belirli sayıda kişinin bu imkana sahip olabileceği ve diğer vatandaşların ise din eğitiminden mahrum kalacağı anlamına gelmektedir.

Bununla birlikte, Tacikistan'da din alanındaki önemli diğer bir yasal düzenleme de, Tacikistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 4 Nisan 2018 tarihli “Tacikistan Cumhuriyeti'nin Din Alanında Devlet Politikası Konsepti” karar-namesidir. Geliştirilen konseptin ana hedefleri, laik bir devlet kurma sürecinde devletle dinî kurumlar arasında etkili iş birliğinin güçlendirilmesi, din ve mezhep eşitliği ile hoşgörünün sağlanması, dinî çevredeki radikal hareket, fikir ve inançların yayılmasının önlenmesi, toplumda hoşgörü ve karşılıklı anlayış ortamının yaratılması için uygun koşulların sağlanması şeklinde belirlenmiştir.¹²

1.1. Din Hizmetlerini Yürüten Kurumlar

Tacikistan'da vatandaşların dinî konulardaki ihtiyaçlarının karşılanmasında, din alanının kontrolü ve gözetilmesinde ana rol yetkili devlet organı Tacikistan Din İşleri, Milli Gelenek, Merasim ve Tören Düzenleme Devlet Komitesi

9 Vicdan Özgürlüğü ve Dinî Kurumlar Kanunu, md. 7, 8; Farruh Salimov vd., *Konsolidirovanniy Otçet*, 23.

10 Tadcikskiy Yuridiceskiy Spravoçnik (SADBARG), *Religioznoye Obrazovaniye* (2020). Kararıname Tacikistan'ın anlaşması olduğu ülke ve eğitim kurumu isimleri geçmemektedir.

11 Söz konusu kurumla ilgili bilgiler çalışmanın ilerleyen bölümünde yer alacaktır.

12 Kontseptsiya Gosudarstvennoy Politiki Respubliki Tadcikistan v Sfere Religii (Din Alanında Devlet Politikası Konsepti), Duşanbe (2018), md. 1; Gülruhsor Nizomeddinova Abdullaeva, “İstoriko-Pravoviye Osobennosti Razvitiya Prava na Svobodu Sovesti i Veroispovedaniya v Tadcikistane”, *Cyberleninka* (Erişim 13 Mayıs 2021).

(Din İşleri Komitesi) ve Tacikistan İslâm Merkezi Ulemâ Konseyi'ne (Ulemâ Konseyi) aittir.

1.1.1. Tacikistan İslâm Merkezi Ulemâ Konseyi

Taşkent'te 1943 yılında kurulan Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dinî İdaresi'ne bağlı olarak 1993 yılına kadar Tacikistan Kadılığı faaliyet göstermiştir. Şubat 1993 tarihinde bağımsız Tacikistan Müftülüğü kurulmuş ve iç savaş sonrasında Tacikistan İslâm Merkezi Ulemâ Konseyi'ne dönüştürülmüştür. Ulemâ Konseyi üyeleri klasik İslâm eğitimi görmüş yüksek dinî öğrenimli kişilerden oluşmakta ve günümüzde konsey başkanlığını Seyitmurkerrem Abdukadirzade yürütmektedir.¹³ Konseyin temel görevi, ülke Müslümanlarının dinî ihtiyaçlarının karşılanması, vatandaşlar arasında barışın ve birliğin sağlanması, İslâmî değerlerin temsil edilmesi, korunması ve şeri meselelerle ilgili kararların alınması şeklinde belirtilmektedir. Ulemâ Konseyi'nin faaliyet alanları çeşitlidir. Konsey dinî bayramların ve merasimlerin tarihlerini belirlemekte ve dinî konularla ilgili fetvalar vermektedir. Konsey üyeleri, imamlar tarafından ülke genelinde Cuma namazlarında okunacak hutbe ve vaazları hazırlayıp onaylamaktadır. Konsey kendi yetkileri dâhilinde camilerin ve dinî kurumların işlerini yürütmektedir. Ülkedeki, bütün camiler ve türbeler konseye bağlıdır. İbadet ve dinî merasimler din görevlilerinin rehberliğinde yerine getirilmektedir. Ulemâ Konseyi, din eğitimi alanında da yetkili bir teşkilat olması hasebiyle ülkenin tek yüksek din eğitimi kurumu olan Tacikistan İslâm Enstitüsü'nün faaliyet sürecinde aktif yer almaktadır. Konsey'in maddi geliri genellikle toplanan sadakalardan ve çeşitli bağışlardan oluşmaktadır. Bununla birlikte, mali açıdan devletten bağımsız olmasına rağmen, belli aralıklarla devletten finansal destek görmekte ve imamların maaşları devlet bütçesinden ödenmektedir.¹⁴

Bugün Tacikistan Ulemâ Konseyi'nin ülke Müslümanlarının görüş ve fikirlerinin ortak temsilcisi olduğu, halk üzerindeki otoritesinin güçlü ve etki alanının kapsayıcı olduğu söylenemez. Aslına bakılacak olursa, bir grup dinî liderden oluşan Ulemâ Konseyi, devletle Müslüman cemaati arasında bir aracı işlevini görmek ve bu nedenle devlet, konsey aracılığıyla ülkedeki İslâm'ı ve din görevlilerini kontrol etmeye çalışmaktadır. Her ne kadar hükümet yetkilileri konseyin bağımsız bir yapı olduğunu söylese de devletin kon-

13 Ulemâ Konseyi'nin üyeleri ülkenin tüm bölgelerin temsil olunması şartı ile belli aralıklarla düzenlenen genel Tacikistan Müslümanları Şurası'nda belirlenmektedir. 1 Ocak 2018 itibarıyla Tacikistan'da Ulemâ Konseyi idaresi altında toplamda 3.900'den fazla cami ve mescit faaliyet göstermektedir. Şuroi Ulamo (ŞU), "Ulemâ Konseyi" (Erişim 1 Haziran 2021).

14 Dodhudoyeva, "Tadcikistan: Sotsiokulturniy Kod Epohi i Publiçnyy İslam", 163; Akmal Abdullodjonoviç Mirboboev, "Mesto İslamskogo İnstituta -Vakufnoye Pravo- v Svetskoy Pravovoy Sisteme Respubliki Tadcikistan", *Cyberleninka* (Erişim 13 Mayıs 2021).

seyi doğrudan etkilediği ve kontrol ettiği net şekilde bilinmektedir. Halk, konseyin karar ve fetvalarını devlet politikasının ifadesi, üyelerini de hükumete sadık kişiler olarak algılamaktadır.¹⁵

1.1.2. Tacikistan Din İşleri Komitesi

Din İşleri Devlet Komitesi, devletin din alanındaki resmî yaklaşımını temsil etmek, dinî kurum ve kuruluşların faaliyetlerini takip ve koordine etmek, devletin dinle ilgili siyasetinin düzenlenmesi ve oluşmasına yardımcı olmak amacıyla Aralık 1994'te Tacikistan Hükümeti tarafından kurulmuştur. Mayıs 2010'da ise, yeni din özgürlüğü kanunu esaslı doğrultusunda teşkilatın yetki alanı genişletilerek adı Din İşleri, Milli Gelenek, Merasim ve Tören Düzenleme Devlet Komitesi olarak değiştirilmiştir. Din İşleri Komitesi, dinî kurum ve cemaatlerin tescili, dinî yapıların inşasına izin verilmesi, din eğitimi meseleleri, dinî literatürün ülkeye getirilmesi, dağıtımı ve dinî neşriyat üzerindeki kontrol de dahil olmak üzere çok geniş yetkilere sahiptir. Komite'nin temel görevleri arasında, dinî konularla ilişkili görülen kanun ve kararname taslaklarının hazırlanması ve hükumete sunulması, dinî kurumların faaliyet alanlarının incelenmesi ve uygun görüldüğü taktirde devlet tescilinin yapılması, bu kurumların faaliyetlerinin koordine ve kontrol edilmesi, ülke yasalarına aykırı hareket etmeleri halinde dinî kurumların uyarılması, faaliyetlerinin durdurulması veya gerektiğinde mahkeme kararıyla yasaklanması, vatandaşların dinî inanç ve özgürlüklerinin sağlanması için şartların oluşturulması, yurt dışında kutsal mekânların ziyaret (hac ve umre) işlemlerinin organize edilmesi ve yürütülmesi, cami imamlığına atanacak olan kişilerin araştırılması ve onaylanması, devlet eğitim ve din eğitimi kurumlarında uygulanan ders programlarının incelenmesi ve ders kitaplarının hazırlanmasına katkıda bulunulması, vatandaşları zararlı dinî ideolojiler konusunda aydınlatmak amaçlı eğitici konferanslar ve seminerlerin düzenlenmesi gibi görevler yer almaktadır. Aynı zamanda, ülkedeki dinî durumla ilgili gereken incelemeleri yapmak, ulusal güvenliğe tehdit oluşturan dinî unsurları ve mevzuata aykırı faaliyet yürüten dinî kurum ve şahısları tespit etmek, tespit edildiğinde de onları emniyet ve ulusal güvenlik teşkilatlarına bilgilendirmekle de mükelleftir.¹⁶

Din İşleri Komitesi'nin başkanı ve yardımcıları cumhurbaşkanı tarafından atanmakta olup, 2021 itibariyle başkanlık görevini Süleyman Devletzade yürütmektedir. Komitenin merkezi Duşanbe'de olmakla beraber, her bölgede temsilcilikleri bulunmaktadır. Dinî konularda Din İşleri Komitesi ve Ulemâ Konseyi kendi aralarında yakın iş birliği içerisinde ortak faaliyet

15 Posolstvo Soedinennih Ştatov Ameriki (PŞŞA), *Doklad o Svobode Veroispovedaniya v Stranah Mira: Tadcikistan* (Duşanbe: PŞŞA, 2009), 2-4.

16 Farruh Salimov vd., *Konsolidirovannyy Otçet*, 23; Haydarov, "Vzaimodeystviye Religii i Gosudstva v Tadcikistane: Problemu i Perspektivi", 33.

yürütülmektedir.¹⁷ Görüldüğü üzere Din İşleri Komitesi, imam adaylarının onaylanması, camilerin kontrolü ve imamların teftiş edilmesi, hac ve umre organizasyonlarının yapılması gibi işlemleri de yürüterek, aslında Ulemâ Konseyi'nin yapması gereken bir kısım görevleri üstlenmiş bulunmaktadır. Bu tür geniş yetkiler, komitenin dinî kurum ve cemaatlerin işlerine gereksiz ve asılsız müdahaleler yapmasına ve gerektiğinde bir yaptırım gücü olarak kullanılmasına neden olmaktadır.

1.2. Din Alanında Devlet Politikasının Mevcut Durumu

Yukarıda belirtildiği üzere, Tacikistan'da 1992-1997 yılları arasında komünist hükümet ve demokratik muhalefetle temsil edilen çeşitli siyasî gruplar arasında iktidar mücadelesi sebebiyle bir iç savaş yaşandı. Haziran 1997'de imzalanan barış anlaşması doğrultusunda İmamali Rahmon Tacikistan Cumhurbaşkanı olarak kaldı ve İslâmî Diriliş Partisi ile temsil edilen muhalefet üyeleri hükümette çeşitli görevler aldılar. İç savaş sonrası Rahmon, İslâm partisi temsilcilerini siyasî arenadan çıkarmak amacıyla sistematik bir şekilde hareket etti ve bu konuda ilerleme kaydedildikçe, din üzerinde kısıtlama ve kontrol politikası da sıkılaştırılmaya başlandı.¹⁸ Buna göre, devletin din alanındaki siyasetini İslâmî Diriliş Partisi'ne karşı yürüttüğü siyasetle bağdaştırarak, aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür:

İç savaşın zor yıllarından sonra ülkenin barışa ihtiyacı olduğu için, 1997-2009 yılları arasında Rahmon hükümeti muhalefetle imzalanan anlaşmaya uymaya çalışmıştır. Bu yıllar, İslâmî Diriliş Partisi'nin faaliyetlerinin yasallaştırıldığı, parlamentoda yer alarak ülkenin siyasî hayatına aktif olarak iştirak ettiği ve hükümetle muhalefetin arasında yapıcı diyalog ve siyasî rekabetin olduğu bir dönem olmuştur. Nispeten barışçıl ve diyaloga dayalı tutum muhalefet lideri Said Abdullah Nuri'nin vefatıyla sona ermiştir. Mart 2009'da yeni "Vicdan Özgürlüğü ve Dinî Kurumlar" kanununun kabul edilmesiyle birlikte başlayan dönemde, İslâmî Diriliş Partisi üzerinde kademeli baskı artmış ve yasama mekanizmaları ve zorlayıcı tedbirler yoluyla partinin siyasî süreçten çıkarılmasına gidilmiştir. Aynı zamanda sekülerizm politikası kapsamında siyasal İslâm ve takipçileri açık bir şekilde baskıya maruz kalmış ve faaliyetleri giderek sınırlandırılmıştır. 2015 yılında, darbe girişimiyle ve dinî radikalizmle mücadele kampanyası kapsamında İslâmî Diriliş Partisi'nin faaliyeti resmen yasaklanmış ve parti kapatılmıştır.¹⁹

17 Komitet po delam religiyi pri Pravitelstve Respubliki Tadcikistan (KDR), "Tacikistan Din İşleri Komitesi" (Erişim 3 Haziran 2021); Abdullaeva, "Razvitiya Prava na Svobodu Sovesti i Verospovedaniya v Tadcikistane", *Cyberleninka*.

18 A. Andreev, "Vzlet i Padeneiye Partii İslamskogo Vozrajdeniya v Tadcikistane", *Vesnik SPbGU* 10/2 (2017), 106-107.

19 Ovsannikov - Popov, "Sunnitskiy İslam i Gosudarstvennaya Vlast v Tadcikistane", 12-14.

Bu siyasî gidişata paralel olarak, 2009'dan günümüze kadarki zaman içinde, devlet ve denetim organları tarafından ülkedeki dinî yaşamı ve din eğitimi sürecini kontrol altına almak için önlemler alınmış ve birçok sıkılaştırıcı ve sınırlayıcı uygulamalara gidilmiştir. İktidarın uyguladığı önlem ve yasaklarından bazıları şunlardır:

-Din İşleri Komitesi tarafından resmî belge eksikliği, çalışma izninin yenilenmemiş olması, kanuna aykırı gelinmesi veya ulusal güvenliğe tehdit oluşturması gibi çeşitli gerekçelerle ülkedeki çoğu cami kapatılmaktadır. 2011 yılından bu yana Tacikistan'da binin üzerinde cami ve mescit kapatılmış ve ezan için hoparlör kullanımı yasaklanmış durumdadır. Cami imamlarının ataması Din İşleri Komitesi'nin koordinesiyle yapılmakta ve yetkililer imamların işlerine, camilerdeki dinî tören ve ibadetlere aktif olarak müdahale edebilmektedir. Ayrıca, hastane, cezaevi gibi kamu kurumlarında, mescit olarak kullanılacak odalar ancak yetkililerin özel izniyle tahsis edilebilmektedir.

-Din kanununun 8. maddesinin 2. ve 3. bendinde, din eğitimi kurumlarının açılmasına ve camilerde temel dinî bilgiler derslerinin yapılmasına izin verilmesine rağmen, gerçekte durum farklıdır. Günümüzde ülkedeki tüm medreselerin faaliyeti yasaklanmış, resmî izinleri iptal edilmiş ve kapatılmıştır. Birçok imam caminin kapatılması korkusundan dolayı, özellikle Kur'an öğrenmeye gelen çocukları geri çevirmek zorunda kalmaktadır. Çünkü aynı kanunun 4. maddesinin 15. bendinde, 18 yaşın altındaki bireylerin dinî kurumların faaliyetlerine katılmaları yasaklanmakta ve bu durum yetkili organlar tarafından imamların ve din eğitimi sürecinin aleyhine değerlendirilebilmektedir. Ayrıca, Tacikistan'da din eğitimine yönelik kurslar açmak, müstakil ev ve apartman dairelerinde din dersi vermek yasaklanmış durumdadır.²⁰

-Yurt dışında din eğitimi alma konusu da, yetkililerin özel kontrolü altındadır ve yurt dışında okumuş olan kişiler ve imamlar sürekli izlenmektedir. Örneğin, Ulemâ Konseyi 2017 yılında almış olduğu bir kararla, yurt dışında dinî eğitim gördükleri gerekçesiyle, yüz civarında imamı görevinden almıştır. Bununla birlikte, 2011 yılından bu yana, 18 yaşın altında olanların yurt dışına eğitim amaçlı gitmeleri yasaklanmıştır. 2013 yılında Libya, Suudi Arabistan, İran, Pakistan, Mısır gibi ülkelerde din eğitimi gören iki bin beş yüzün üzerinde öğrenci ülkeye geri çağırılmıştır.²¹

20 Vicdan Özgürlüğü ve Dinî Kurumlar Kanunu, md. 4, 8.

21 Tacikistan'da 2011 yılına kadar vatandaşların yurt dışında din eğitimi görmelerine müsaade edilmekteydi. Fakat 2011 yılında milli güvenlik gerekçesiyle yurt dışında din eğitimi görme prosedürü zorlaştırılmış ve sonrasında öğrenciler ülkeye geri çağırılmıştır.

-Tacikistan Eğitim Bakanlığı'nın okullarda başörtülü kız öğrencilerin arttığını tespit etmesi üzerine, kamuya açık yerlerde ve tüm eğitim kurumlarında genç kadınların ve kız çocuklarının başörtüsü takmaları ve dinî kıyafet giymeleri yasaklanmıştır. Bunun yanı sıra, kadınların camide namaz kılmalarını ve ibadet etmelerini yasaklayan Ulemâ Konseyi'nin 2004 yılında verdiği fetvası da halen yürürlüktedir.

-Devlet, hacca gitme yaşını 40 olarak belirlemiş olup, 40 yaşın altında olan kişilerin hacca gitmelerini yasaklamıştır. 2017 yılında ise, 50 yaşın altındaki erkekler için sakal yasağı getirilmiştir. Pasaport almak veya kamu kurumlarında çalışmak isteyenlerin sakallarını kesmeleri mecburidir.

-Dinî içerikli literatürün, görsel ve işitsel materyallerin ve özellikle de, Arapça kitapların Tacikistan'a sokulması devlet kontrolüyle olmakta ve gelen kaynaklar zorunlu şekilde devlet sansüründen geçmektedir.²²

Devlet, 2009 yılından sonra uygulamaya konulan bu yasakları, Tacik halkının örf ve adetleriyle bağdaşmayan, milli kimliğine tehdit oluşturan, Tacikistan için geleneksel olmayan ve gittikçe yükselen Vehhabî/Selefi hareketlerin yayılmasını engellemeye yardımcı olacak önlemler olarak görmektedir. Tacikistan Devleti, 4 Nisan 2018'de kabul ettiği "Tacikistan Cumhuriyeti'nin Din Alanında Devlet Politikası Konsepti" kararnamesinin 6. ve 7. maddesinde din alanındaki siyasetini sıkılaştırmanın gerekliliğini aşağıdaki gerekçe ve faktörlerle açıklamıştır:

-Son yıllarda Tacikistan'ın geleneksel dinî anlayışıyla uyuşmayan İslâmî parti ve hareketlerin nüfuz etmesi, Tacik toplumunda aşırı ve radikal görüşlerin yeniden canlanmasına neden olmakta ve ulusal güvenliğe yönelik ciddi bir tehdit oluşturmaktadır.

-Tacikistan vatandaşlarının yurt dışında din eğitimi alma sürecinin baştan yanlış düzenlenmiş olması ve yabancı din eğitimi kurumlarında resmî izni olmadan okuyan öğrencilerin ülkeye geri dönmüş olmaları ileride ülkenin dinî ortamında yeni zorlukların ve sorunların ortaya çıkmasını tetikleyecek potansiyele sahiptir.

-Aşırı görüşteki dinî grupların ve hareketlerin ülkeye dinî içerikli literatürü, görsel ve işitsel materyalleri sokması ve yayması durumu gençler arasında radikal düşüncelerin yayılmasına ve toplumda dinî düşmanlık ve çatışmanın yaşanmasına neden olabilmektedir. Küreselleşme şartlarında radikal dinî ideoloji ve fikirlerin medya, internet ve sosyal ağlar aracılığıyla yayılması durumu da devlet takip ve kontrolünün sıkılaştırmasını gerekli hale getirmiştir.²³

22 PSSA, *Doklad o Svobode Veroispovedaniya v Stranah Mira: Tadcikistan*, 6-7; Ovsannikov - Popov, "Sunnitskiy İslam i Gosudarstvennaya Vlast v Tadcikistane", 16.

23 Din Alanında Devlet Politikası Konsepti, md. 6,7.

Tacikistan'ın başındaki komünist iktidar, aslında İslâm'a karşı bir tutumla hareket ederek, kendi varlığına tehdit olarak gördüğü her şeye toptancı bir yasaklama yaklaşımıyla cevap vermekte ve bunu vatandaşların dinî hak ve özgürlüklerine müdahale olarak algılamamaktadır. Fakat, her ne kadar devlet tarafından alınan kısıtlayıcı önlem ve yasaklar, belirli bir gerekçe ve argüman eşliğinde öne sürülüp meşru hâle getirilmeye çalışılsa da yerel ve uluslararası insan hakları kuruluşları Tacikistan'daki mevcut durumu vatandaşların temel dinî hak ve hürriyetlerinin ihlâli olarak değerlendirmektedirler.²⁴

2. Tacikistan'da Din Eğitiminin Durumu

Tacikistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla beraber, diğer alanlarda olduğu gibi, din ve din eğitimi alanında ciddi gelişmeler meydana gelmiştir. Ülkede yeni camiler yapılmış, medreseler açılmış ve buna bağlı olarak talep edenler için yaygın din eğitimi imkanı sunulmuştur. Medreseler eğitim faaliyetlerini devletten herhangi bir resmî onay ve belge almadan yürütmüşlerdir. Ayrıca, Tacik İslâm Enstitüsü'nün kurulmasıyla ve devlet üniversitelerinin bazı fakültelerinde "Dinler Tarihi" dersinin okutulmaya başlanmasıyla da yükseköğretimde din eğitimi ve öğretimi olanağı oluşmuştur.²⁵ Bunun neticesinde, ülkede resmî ve gayriresmî olarak yapılan iki paralel din eğitimi yapısı ortaya çıkmıştır. Ancak, 2009 yılından sonra kademeli olarak din eğitimi alanında yeni değişikliklere gidilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde, ülkedeki din eğitiminin durumu ve uygulamaları değerlendirilecektir.

2.1. İmam Ebu Hanife Tacik İslâm Enstitüsü

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden kısa bir süre önce, 1989'da Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dinî İdaresinin girişimiyle, Tacikistan Kadılığına bağlı Duşanbe'de bir medrese açılmıştır. Medresede öğrenciler, ağırlıklı olarak Kuran, Tefsir, Hadis, Temel dinî bilgiler ve Arapça dil bilgisi dersleri görmekteydiler. Medresenin faaliyeti, Mayıs 1992'de Tacikistan'da başlayan iç savaş nedeniyle kesintiye uğramıştır. Bununla birlikte, iç savaşın ilk dönemi

24 PSSA, *Doklad o Svobode Veroispovedaniya v Stranah Mira: Tadcikistan*, 9; Farruh Salimov vd., *Konsolidirovannyy Otçet*, 25.

25 Tacikistan'da ortaöğretimde de din dersinin yer almasıyla ilgili bir takım çalışmalar yapılmıştır. Müslüman vatandaşlarının yoğun talepleri üzerine, 2010 yılında Eğitim Bakanlığı bu konuda çalışmaları başlatmıştır. Pilot proje olarak, ilk etapta 10. sınıfların müfredatına din dersinin konulması uygun görülmüştür. Fakat, dersin içeriğinin nasıl olması ve adının "İslam Tarihi" veya "Dinler Tarihi" olması gerektiğiyle ilgili çıkan görüş ayrılığından dolayı, bu konu üzerinde çalışan ilgililer projenin gerçekleştirilmesini ertelemiştir. Bu konudaki çalışmalar henüz sürdüğü için, ülkede ilk ve orta dereceli devlet eğitim kurumlarında din dersi okutulmamaktadır. Bk., PSSA, *Doklad o Svobode Veroispovedaniya v Stranah Mira: Tadcikistan*, 6. Çalışmaların ne aşamada olduğu ile ilgili ayrıntılı ve güncel bilgilere ulaşılamadığından dolayı, ilk ve ortaöğretimde din dersi konusu müstakil bir başlık altında değerlendirilememiştir.

bitince, Tacikistan hükümetince medresenin tekrar açılmasına karar verilmiş, eski hocalar yeniden davet edilmiş ve 1995 yılında eğitimleri yarıda kalmış 45 öğrenciyle medresede eğitim faaliyeti yeniden başlamıştır.²⁶ Medrese yönetimi zamanla medreseye yükseköğretim kurumu statüsünün verilmesi konusunu gündeme getirmiş ve 1997 yılında Din İşleri Komitesi'nin kararı ile medrese üniversiteye dönüştürülmüş ve adı İmam Tirmizî Tacik İslâm Üniversitesi olmuştur. Yeni oluşturulan üniversite, Din İşleri Komitesi'nin yetkisi altında olmasıyla birlikte, Ulemâ Konseyi tarafından idare edilmeye devam etmiştir.²⁷

Yeni üniversite ilk başta, eğitim sürecini organize etmede ciddi sorunlar ve eksikler ile karşılaşmıştır. Üniversite binası, derslikler, ders kitapları ve eğitim materyalleri gibi temel eğitim unsurlarında ciddi eksikler görülmüştür. Özellikle de din dersleri ders kitaplarındaki yetersizlik ve eğitim süreci konusu büyük sorun haline gelmiştir. Üniversitede eğitim süreci ders programına göre değil, her hocanın kendi görüşü doğrultusunda yürütülmüş ve derslerde yüz yıl önce yazılmış eserler okutulmuştur. Çalışan çoğu hocanın ders anlatma, müfredat ve ders planı hazırlama, dönem ödevleri konuları seçme, seminerler ve eğitim etkinlikleri yürütme, toplantılar ve bilimsel konferanslar düzenleme ve diğer pedagojik konular hakkında yeterli bilgi ve tecrübeleri olmamıştır. Ders anlatmada hocalar ağırlıklı olarak ezbere dayalı geleneksel öğretim yöntemlerini kullanmıştır. Aslında eğitim kurumu medreseden üniversiteye dönüştürülmesine ve adının değişmesine rağmen, eğitsel, bilimsel ve yöntemsel içerik açısından bir değişme ve gelişme elde edilememiştir.²⁸ Bununla birlikte, 1997-2007 yılları arasında üniversite her yıl iki yüz civarında mezun verebilmiştir. Bu durum zamanla, üniversite mezunlarının istihdam sorununu gündeme getirmiştir. Diplomalara devlet tarafından tanınmadığı için, mezunlar eğitim kurumları da dahil olmak üzere devlet kurum ve kuruluşlarında çalışmamaktaydılar. Sorunun çözüme kavuşması için, üniversite yönetimi, kuruma bir devlet üniversitesi statüsü verilmesi talebiyle Tacikistan Cumhuriyeti hükümetine başvuruda bulunmuştur. 30 Ekim 2007 tarihinde, Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahmon'un kararıyla, İmam Tirmizi İslâm Üniversitesi Tacik İslâm Enstitüsüne dönüştürülmüş ve 2009 yılında da İslâm Enstitüsüne İmam Azam Ebu Hanife adı verilmiştir.²⁹ Böy-

26 Akpınar, *Tacikistan Ülke Profili*, 17.

27 Zayniddin Nabotov, "Sistema Ofitsialnogo Religioznogo Obrazovaniya v Tadcikistane: Stranitsy İstorii İslamskogo İnstituta Tadcikistana İmeni Velikogo İmama Ebu Hanifi (İmama Azama)" *Tsentrlnaya Aziya i Kavkaz* 17/2 (2014), 128-129.

28 Nabotov, "Sistema Ofitsialnogo Religioznogo Obrazovaniya v Tadcikistane", 129.

29 Akpınar, *Tacikistan Ülke Profili*, 17; Nabotov, "Sistema Ofitsialnogo Religioznogo Obrazovaniya v Tadcikistane", 130.

lece İslâm Enstitüsü, yüksek din öğretimi yapan ve eğitim faaliyeti için gereken mali desteği devletten temin eden, Tacikistan'da devlet statüsüne sahip tek resmî din eğitimi kurumu hâline gelmiştir.

Günümüzde İslâm Enstitüsü'nün akademik ve idari personelinin maaşları devlet tarafından ödenmekte, eğitim programı devlet standartlarına göre hazırlanarak Eğitim Bakanlığı tarafından onaylanmaktadır. İslâm Enstitüsü, öncelikle din görevlisi yetiştirmek amacıyla hareket ettiği için, eğitim sürecini fakülteler yerine Kur'an Bilimleri, Arapça Dil Bilgisi, İslâm İlimleri, İslâm ve Dinler Tarihi, İslâm İtikadı ve Felsefesi bölümleri şeklinde düzenlemektedir. Kurumda, lisans ve yüksek lisans programları mevcut olup, lisans programı, iki yıllık hazırlık dönemiyle birlikte toplamda beş eğitim yılı şeklinde uygulanmaktadır. Burada okutulan eğitim programında Kur'an, Tefsir, Fıkıh, Hadis, Tasavvuf, Kelam, Akaid, Hitabet, İslâm Tarihi, Dinler Tarihi, Mezhepler Tarihi, Arapça ve Farsça gibi din derslerine ek olarak, Tacikistan Tarihi, Tacik Dili ve Edebiyatı, İngilizce, Rusça, Bilgisayar, Ekoloji, Felsefe ve Sosyal Bilimler dersleri de yer almaktadır. Enstitüde, özellikle din dersleri için ders kitapları ve öğretim materyallerinin geliştirilmesi gibi bazı sorunlar devam etse de başta akademik kadro eksikliği olmak üzere birçok sorun bugün artık çözülmüş durumdadır. Önceki yıllara nazaran enstitünün akademik personeli hem kendi mezunlarından, hem yurt dışında din eğitimi görmüş hocalardan, hem de Tacik Milli Üniversitesi, Bilimler Akademisi gibi ülkenin diğer yüksek öğretim kurumlarından gelen bilim adamlarından oluşmaktadır.³⁰ Günümüzde, İslâm Enstitüsü'nün iki yüze yakını kız olmak üzere binden fazla öğrencisi bulunmaktadır. Kurumdan mezun olanlar camilerde imam-hatip olarak görev yapmakta, müftülüklerde ve devlet kurumlarında uzman olarak çalışabilmektedirler. 2018 yılında inşaatına başlanmış olan ve içinde bir caminin, kütüphanenin, öğrenci yatahanesinin, spor salonunun ve yemekhanenin olacağı yedi katlı beş binadan oluşan enstitünün yeni kampüsünün açılışının bu sene (2021) yapılması planlanmaktadır.³¹

2.2. Yükseköğretimde “Dinler Tarihi” Dersi

Günümüzde Tacikistan'da devlet ve özel olmak üzere otuzdan fazla üniversite bulunmaktadır. Tacik devletinin, 2005 yılında almış olduğu karar doğrultusunda bugün devlet yükseköğretim kurumlarında lisans düzeyinde “Dinler Tarihi” dersi okutulmaktadır. Mezkur dersin verilme maksadı, sosyal ve tarihî bir olgu olan dünya dinlerinin felsefi, sosyolojik ve fenomenolojik boyutlarıyla ele alınması ve öğrencilerin dinler, dinî aşırılıklar, batıl inanç ve hurafeler konusunda bilgilendirmesi şeklinde belirlenmiştir. Devlet üniversitelerinin ağırlıklı olarak Tarih, Edebiyat, Hukuk, Eğitim, Uluslararası

30 Nabetov, “Sistema Ofitsialnogo Religioznogo Obrazovaniya v Tadcikistane”, 134.

31 *Sputnik*, “Tadcikskih Devuşek ne Primut v İslamskiy İstitut-priçini” (10 Şubat 2021), 1.

İlişkiler gibi fakültelerinin müfredatında yer alan “Dinler Tarihi” dersi kapsamında öğrencilere İslâm, Hıristiyanlık, Yahudilik, Budizm, Zerdüştlük vb. dünya dinleri hakkında kısa ve genel bilgileri içeren konular okutulmaktadır. Bununla birlikte, dersin zorunlu veya seçmeli olması bölümlerin ders programına göre değişebilmektedir. Örneğin, 1947’de kurulan ve ülkenin en eski üniversitesi olan Tacik Milli Üniversitesi’nde “Filoloji”, “Gazetecilik”, “Psikoloji” ve “Sosyoloji” bölümlerinde okuyan öğrenciler için bu ders seçmeli olduğu halde, “Tarih”, “Hukuk”, “Felsefe” ve “Siyaset Bilimi” bölümlerinde okuyanlar için ise zorunlu olarak okutulmaktadır.³² Söz konusu dersin içerdiği konuların ayrıntılarını tanımak amacıyla, 1996 yılında Duşanbe’de kurulan Tacik-Rus Slavyan Üniversitesi’nin “Tarih” bölümünde zorunlu olarak okutulan müfredatı incelemek faydalı olacaktır. Bölümün öğrencileri “Dinler Tarihi” dersini 1. sınıfın 2. döneminde 15 hafta boyunca haftada 4 saat olarak görmektedirler. Ders planı aşağıdaki ünite ve konu alt başlıklarından oluşmaktadır:

-“Din Olgusu ve Kavramı” bölümü – Din kavramının tanımları, dinin tarihi, sosyolojik ve felsefi temelleri, toplumda dinin işlevi şeklindeki başlıkları içermektedir.

-“Çin ve Japonya Dinleri” bölümü – Konfüçyüs’ün hayatı ve öğretileri, Konfüçyüsçülük, Taoizm ve Şintoizm konu başlıklarını kapsamaktadır.

-“Zerdüştlük” bölümü – Zerdüştlüğün kaynakları, öğretileri, ibadetleri, kutsal kitap Avesta gibi başlıkları içine almaktadır.

-“Hindistan Dinleri” bölümü – Vedizm, Brahmanizm, Caynizm, Hinduizm, Şaivism ve Sihizm konu başlıklarını içermektedir.

-“Eski Mısır Dinleri” bölümü – Mısır’da din, Mısır tanrıları, ibadetler ve törenler, Firavun’un dini ve hâkimiyeti gibi başlıkları ele almaktadır.

-“Budizm” bölümü – Budizmin doğuşu ve temeli, kurucusu Buda, kutsal metinleri ve ibadetleri, Budizm bir din mi – bir felsefe mi? şeklindeki konu başlıklarını içermektedir.

-“Yahudilik” bölümü – Yahudilik tarihi, peygamberler ve kutsal metinler, Talmud, Kabala ve Hasidizm, ibadet ve bayramlar gibi başlıkları kapsamaktadır.

-“Hıristiyanlığın Doğuşu”, “Katolik ve Ortodoks Kilisesi”, “Protestanlığın Doğuşu” ve “Hıristiyanlığın Kutsal Kitabı - İncil” – bu dört ayrı bölümde, Hıristiyanlığın ortaya çıkışı, İsa peygamber ve havarileri, Yeni Ahit, Kilişenin bölünmesi, tarihte ve günümüzde Katolik Kilisesi, Ortodoks Kilisesi ve öğretileri, Protestanlığın çıkış nedenleri ve öğretileri, Martin Luther, Anglikan Kilisesi ve Protestanlığın mezhepleri şeklindeki konular okutulmaktadır.

32 Abdullo Hakim Rahnamo, “İslam v Vıssıh Uçebnih Zavedeniyah Uzbekistana, Tadcikistana i Kırgızstana”, *İzuçeniye prepodovaniya İslama v Evrazii* (2010), 239.

-“İslâm'ın Doğuşu” bölümü – İslâm'ın gelişiminin nedenleri, Hz. Muhammed ve hayatı, Arap Yarımadası'nda İslâm'ın zaferi ve dört halife dönemi konuları ele almaktadır.

-“İslâm İtikadı ve Kaynakları” bölümü – İslâm'ın ve imanın şartları, Sünnet, Sünnilik ve Şiilik, dinî bayramlar gibi konu başlıklarını içermektedir.

-“İslâm Hukuku” bölümü – Fıkıh usulü ve şeriat, dört mezhep ve kurucuları, günümüzde İslâm Hukuku konularını kapsamaktadır.

-“Müslümanların Kutsal Kitabı – Kur'an” bölümünde – Kur'an'ın yapısı, Kur'an sûreleri, Kur'an ve İslâm kültürü konuları okutulmaktadır.

-“Günümüzde İslâm” bölümü – Modern İslâm, Müslümanların durumu, Orta Asya'da İslâm, siyasî ve radikal İslâm, Vahhabilik ve Selefilik gibi konu başlıklarını ele almaktadır.³³

Görüldüğü üzere, ders programında en çok Hıristiyanlık ve İslâm'a yer verilmektedir. İslâm'la ilgili konulara beş bölüm ayrılmış olup, bu konular Moskova'da Rus din bilimcisi Yablokov tarafından hazırlanan “İslâm” başlıklı ders kitabından okutulmaktadır.³⁴ Üniversitelerde “Dinler Tarihi” dersinin hangi kaynaklardan ve yöntemsel olarak nasıl okutulması gerektiği konusu, bugün Tacikistan'da din eğitimi alanındaki sorunlardan ve tartışmalardan birini teşkil etmektedir. Bilindiği üzere, Sovyetler döneminde genel olarak dinî çalışmalar ve özel olarak İslâmî araştırmalar, tarihin bir ürünü ve geçmişin bir kalıntısı şeklinde görülerek Marksist ve materyalist bir yöntem ve yaklaşımla yürütülmekteydi.³⁵ Bugün de Tacikistan'da yükseköğretimde okutulan din dersi ve ders materyallerinin içeriği, komünist dönemde ateizm dersleri vermiş olan akademisyenler tarafından hazırlanmakta ve temelde materyalist yaklaşımını korumaktadır. Bu durum ülkedeki dinî liderlerin ve Müslümanların tepkisini çekmektedir. Onlar, üniversitelerde okutulan din dersine ait müfredatın ateist bir yaklaşımla ve batılı kaynaklara göre değil, İslâmî esaslara ve kaynaklara göre hazırlanması gerektiğini savunmaktadır. Söz konusu konuları değerlendirmek ve uygun kararları almak üzere, 2008 yılında Eğitim Bakanlığı bünyesinde akademisyenlerden ve din görevlilerinden oluşan ortak bir komisyon oluşturulmuştur.³⁶ Komisyonun kurulmasına rağmen, İslâm'ın bir inanç olarak okutulması bilimsel ilkelere ve ülkedeki eğitimin laik yapısına aykırı olduğu gerekçesiyle, hâlen de devlet üniversitelerinde din dersi ve ders kitapları materyalist bir yaklaşımla hazırlanmaya ve bu bakış açısıyla öğretilmeye devam edilmektedir.

33 Raboçaya Programma İstoriya Mirovıh Religiy, “Dinler Tarihi Ders Programı” (Erişim 5 Haziran 2021).

34 İgor Nikolayeviç Yablokov (ed.), *İslam: Novıye Religii* (Moskva: İzdatelstvo Yurayt, 2020), 2.

35 Rahnamo, “İslam v Vısshıh Uçebnıh Zavedeniyah Uzbekistana, Tadcikistana i Kirgızstana”, 248.

36 Rahnamo, “İslam v Vısshıh Uçebnıh Zavedeniyah Uzbekistana, Tadcikistana i Kirgızstana”, 249.

2.3. Medreseler

Sovyet döneminde din ve din eğitime yönelik sert yasaklayıcı ve baskılayıcı önlemler, İslâm eğitim geleneğinin büyük ölçüde tahrip olmasına neden olmuştur. Sovyetler sınırları içinde Miri Arap Medresesi ve Taşkent'teki İslâm Enstitüsü haricinde resmî kurumun olmayışı Müslümanları alternatif ve gayriresmî yollardan din eğitimi almaya yöneltmiştir. Sovyetler'in diğer Müslüman bölgelerinde olduğu gibi, Tacikistan'da da dinî bilgiler nesilden nesile hocalar tarafından gizli bir şekilde ev ortamında geleneksel öğretim yöntemleriyle aktarılmaya başlamış ve zamanla gizli bir eğitim ağı haline gelmiştir. Söz konusu ağın genişlemesi ve şekillenmesi 1990'ların sonrasına denk gelmiştir. Bağımsızlığın kazanılmasıyla Tacikistan'da Ulemâ Konseyi'nin kurulması ve onun bünyesinde resmî bir medresenin açılması, hocaların evlerinde yapılan din eğitiminin önemini azaltmamıştır. Aksine, ülkedeki cami sayısındaki büyük artışla birlikte, neredeyse her yerleşim yeri ve mahallede gayriresmî şekilde yürütülen yaygın din eğitimi uygulamalarında artış yaşanmıştır. Böylelikle, resmî din eğitime paralel olarak, ülke çapında her hocanın ya kendi evinde ya da mahalle camisinde organize ettiği yüzlerce "özel medreseden"³⁷ oluşan gayriresmî din eğitimi ortaya çıkmıştır.³⁸

Net sayıları bilinmemekle beraber, özellikle bağımsızlığın ilk 15 yılında ülke genelinde çok sayıda açılan bu özel medreseler, hem maddi ve teknik imkanlar açısından, hem de eğitim uygulaması açısından farklılık göstermiştir. Genellikle okutulan kitap ve derslerde benzerlik olmakla birlikte, medreseler kendi içinde, tamamen ders nitelikli medreseler ve "hucra tahfizi Kur'on" adıyla bilinen hafız yetiştiren medreseler şeklinde ayrılmıştır. Medresede öğrenci sayısı, hocanın imkanı ve itibarına bağlı olarak 10-20 ile 75-100 kişi arasında değişebilmiştir. Çoğunlukla medreseler hocaların kendi evlerinde yer almış, öğrencisi çok olanlar müstakil bina kiralayabilmiştir. Kendi evinde eğitim yapan hocalar, evin bir bölümünde ailesiyle oturmuş, diğer bölümünü de medrese olarak kullanmıştır. Evin medrese olarak kullanılan kısmı genellikle, bir ders odasından, mescit odasından ve öğrencilerin yatak odalarından oluşmuştur. Medresede temizlik ve aşçılık işleri, her hafta başında sırayla seçilen görevli iki öğrenci tarafından yapılmıştır. Öğrencilerin

- 37 Anlaşıldığı gibi, bu din eğitimi şekli tam anlamıyla bir medrese olmaktan ziyade, tek bir hoca rehberliğinde kendi evinde veya camide geleneksel usûle yapılan ders halkalarına (rahle-i tedrisata) benzetilebilir. Tacikistan'da halk arasında bu şekilde yapılan din eğitimi "Hûcra" (Arapça'da oda, köşe) olarak adlandırılmaktadır. Ancak, Tacik resmi kaynaklarında "özel medrese" şeklinde zikredildiği için, çalışmanın devamında medrese kavramı kullanılacaktır.
- 38 Abdullo Hakim Rahnamo, "Çastnoye Religioznoye Obrazovaniye v Tadcikistane: Sovremennoye Polojeniye, Problemi i Vivodi", *İslama v SNG* 4/5 (2010), 102; A. Kurlikin, "Çastnoye Religioznoye Obrazovaniye v Tadcikistane", *Religio* (Erişim 18 Mayıs 2021).

barınması ve geçim ihtiyaçlarının karşılanması için finansman kaynağını, hayırseverlerin bağışları ve ebeveynlerin periyodik olarak yaptıkları maddi yardımlar ve erzak yardımları oluşturmuştur.³⁹

Medreselerde hocalar genellikle belli bir müfredat uygulamamış, eğitim süresini, konuları, ders kitabını ve çalışma koşullarını belirlemede her hoca serbest davranmıştır. Bazen de öğrencinin ağırlıklı olarak öğrenmek isteği dersler üzerine eğitim yürütülmüş ve öğrenci aynı anda 3-4 ders alabilmiştir. Yani dersler bireysel olarak takip edilmiş, bir ders veya derste okutulan kitap bitmedikçe başka derslere geçilmemiştir. Dersler genellikle öğle namazından sonra başlamış akşam namazına kadar devam etmiştir. Ancak, öğrencisi çok olan tanınmış hocalar eğitim sürecinde, ders programı, sınavlar ve ara tatiller vb. gibi resmî bir eğitim kurumunun ilkelerini uygulamaya özen göstermiştir. Medrese organizasyonunda farklılıkların olmasına rağmen, eğitim süreci genellikle, eski medreselerde okutulan çeşitli eserler üzerinden yürütülmüştür. Medreselerde okutulan eserlere bakıldığında, ağırlıklı olarak aşağıdaki derslerin okutulduğu görülmektedir. Eğitim sürecinin başında esas olarak, Kur'an, temel dinî bilgiler ve Arapça öğretilmiş, ders kitapları olarak da Kur'an'ın bazı sûre ve ayetlerini içeren "Haftiyak", Arapça dilbilgisi olan "Bidon", inanç esasları "Zaruriyeti Dinî", şiirler ve hikmetler şeklinde Farsça yazılmış ve temel dinî bilgileri kapsayan "Peñç Kitob" ve "Çahor Kitob"⁴⁰ gibi eserler okutulmuştur.⁴¹ Mezkur eserler okutulduktan sonra, ilerleyen dönemlerde yaygın olarak, Arapça dilbilgisinde İbn Hacıb'in "Kafiye" ve Abdurrahman Cami'nin "Şarhi Mullo" eserleri, İslâm Hukukunda Burhaniddin Mer-

39 Rahnamo, "Çastnoye Religioznoye Obrazovaniye v Tadcikistane", 103. Tacikistan'da farklı yıllarda halk içinde en büyük ve meşhur medreseler olarak, Mevlevi Hindustoni, Hoca Mirzayusuf, Hoca Abdurreşit, Hoca Tahir, Hoca Mahmutcan, Hoca Mehmetşerif gibi hocaların medreseleri görülmüştür. Özellikle, Hindistan'da medrese eğitimi gördüğü için Mevlevi Hindustoni lakabıyla bilinen Şeyh Muhammedcan Rustamov (1892-1989), Tacikistan'da din eğitiminin yapılması ve devam etmesi için büyük emek sarf etmiş ve birçok öğrenci yetiştirmiş en meşhur hocalardan biri olmuştur. Bk., Kurlıkin, "Çastnoye Religioznoye Obrazovaniye v Tadcikistane".

40 İlmihal, akaid, ahlak gibi konuları içine alan bu eserleri, Türkiye'de yaygın olarak bilinen Mızraklı İlmihal, Tam Namaz Hocası gibi kitaplara benzetmek mümkündür. Beş kitap anlamına gelen "Peñç Kitob", şiir ve hikmetler mecmuasıdır: "Kerime" başlıklı ilk kitap, meşhur şair Şirazlı Sadî'ye atfedilen bir ahlak eseridir; "Nam-ı Hak" isimli ikinci kitap, İslam'ın şartları ve ilmihal konularını içermektedir; "Mahmudnâme" adlı üçüncü kitap, Sultan Mahmud ile Ayaz hikâyelerini anlatan ve otuz şiirden oluşan bir bölümdür; eserin dördüncü bölümü, Feridüddin-i Attar'ın Pend-nâme'sinden oluşmaktadır; beşinci kitap ise, ahlak konularından ve ilmihal bahislerini içeren Risale-i Kadı Kutb'dan oluşmaktadır. Neredeyse benzer içeriğe sahip olan "Çahor Kitob"ın birinci ve dördüncü bölümleri "Peñç Kitob" ile aynıdır. Eserin ikinci bölümü ilmihal ve ibadet konularını içermekte, "Mühimmet el-Müslimin" başlıklı üçüncü kitabı ise İslâm akaidini kapsamaktadır. Bk., Akpınar, *Tacikistan Ülke Profili*, 22-23.

41 Mania Stephan, "Obrazovaniye, Molodej i İslam: Rastuşaya Popularnost Çastnih Urokov Religii v Duşanbe, Tadcikistan", çev. N. Şuvalova, *Oxford 29/4* (2010), 472.

ginânî'nin "Hidaye" ve Aliyyülkari'nin "Fıkhu'l-Ekber Şerhi", Fıkıh Usulünde "Usuli Şâfi", Hadiste "Mişkoti Tarif", Tefsirde Celâleyn ve Beyzavî tefsirleri, Akaitte "Akâid-i Nesefi" ve Sadruddin Aynî'nin "Usul-i Din'i" kitapları, Arap Edebiyatından "Unvon" ve Fars edebiyatından "Bedil" gibi çeşitli ileri düzeydeki eserlerle devam edilmiştir. Ayrıca, İslâm Tarihi, İslâm Felsefesi ve Tasavvuf içerikli eserler de okutulmuştur. Medreselerde eğitim süreci, öğrencinin eğitiminin bitmesini ve icazet almasını ifade eden "Hatmi İlim" şeklindeki sembolik bir mezuniyet töreniyle tamamlanmıştır.⁴²

Devlet eliyle yapılan resmî din eğitimine kıyasla bu medreselerde derslerin ve konuların derinlemesine okutulması, genellikle Arapça gramer ve İslâm hukuku ile ilgili ana kaynakların ezberletilmesi, dinin pratik uygulamalarına ve hitabet becerisinin geliştirilmesine önem verilmesi, yaş ve zaman kısıtlaması olmadan yılın her döneminde ve her yaştaki öğrenciyi kabul etmesi gibi hususlar bu medreseleri halk arasında yaygın olarak tercih edilir hale getirmiştir. Ülkedeki tek resmî din eğitimi kurumu olan İslâm Enstitüsü'nden mezun olmuş birisi bile, halk arasında gerçek bir hoca olarak itibar görmesi için, belli bir dönem özel olarak bir medrese hocasından ders almaya özen göstermiştir.⁴³ Bugün ülke camilerinde hizmet eden din görevlilerin büyük çoğunluğu bu tür medreselerde eğitim görmüş kişilerdir. Öte yandan, öğrencilerin bir kısmı genel dinî bilgileri, bazı sûre ve duaları öğrendikten sonra eğitimlerine ara veya son verebilmiştir. Öğrencinin eğitimine nereden başladığı, neleri öğrendiği, bilgi seviyesi ve hangi aşamada olduğu hiçbir yerde resmî olarak kaydedilmemesine rağmen, bir hocadan İslâmî ilimler okumuş olması onun halk tarafından bir hoca olarak görülmesine yetmektedir. Bu durum aşgari derecede dinî bilgiye sahip olmayan yahut eğitimini tamamlayamamış yarı eğitilmiş hocaların din görevlileri haline gelmesi sorununa yol açmıştır.⁴⁴

2000'li yılların ikinci yarısından itibaren devlet, bu medreselerdeki eğitim sürecinin sistemsiz olmasını, eski ve geleneksel usulle yürütüldüğünü, öğrencilerin yeterlik seviyesinin belirlenememesini, öğrencilerde dar bir bakış açısı oluşturduğunu ve bilimsel ufku gelişmediğini öne sürerek bu alanı kontrol altına almaya ve yeniden yapılandırmaya çalışmıştır. Bu kapsamda medreselerin Adalet Bakanlığı'na kayıtlı olmaları ve Eğitim Bakanlığı'ndan eğitim lisansı almaları şartı getirilmiştir. Medreselerin içinden sadece on dokuzu, yeni şartlara uyarak ve yetkili organlardan gereken izin belgelerini alarak faaliyetlerini resmîleştirmişlerdir. Büyük çoğunluğu ise, resmî düzenlemelerin eğitim faaliyetini sınırladığını ve kalitesini olumsuz yönde etkilediğini dile geti-

42 Rahnâmo, "Çastnoye Religioznoye Obrazovaniye v Tadcikistane", 105-106.

43 Rahnâmo, "Çastnoye Religioznoye Obrazovaniye v Tadcikistane", 106.

44 Kurlıkin, "Çastnoye Religioznoye Obrazovaniye v Tadcikistane".

rerek, devletin bu alanda reform yapma girişimlerine sert karşılık göstermiştir.⁴⁵ Bunun karşılığında, ülkede 2009 yılında kabul edilen yeni din kanunu kapsamında, devlet din eğitimi süreçleri üzerinde azami derecede kısıtlama ve denetim faaliyetlerini arttırmıştır. Yetkililerin 2011 yılından itibaren, resmî izin belgeleri olmayan medreselerin faaliyetlerine ilk başta kısıtlamalar getirmesi ardından da aşırı dinî hareketlerle mücadele gerekçesiyle kademeli olarak kapatmaya başlaması, vatandaşların bu kanallarla din eğitimi alma imkânını azaltmıştır. Bunun yanı sıra, birçok aile çocuklarının aşırı dinî grupların faaliyetlerine karışmalarından veya devletin katıldıkları yönündeki suçlamalardan korkarak, çocuklarını medreselerden geri almıştır. Medreselere maddi destek veren bazı sponsor ve hayırseverler de, aynı şekilde, aşırı dinî hareketleri desteklemekle suçlanmaktan korkarak bağış ve yardımlarını durdurmuştur. Maddi sıkıntıların artması ve öğrenci sayısının düşmesi medreselerin kapanmasını tetikleyen bir diğer faktör olmuştur. 2015 yılında İslâmî Diriliş Partisi’nin yasaklanmasından sonra, medreselerin parti yandaşları oldukları ve partiye yeni üyeler yetiştirdikleri iddiasıyla, bu sefer resmî izinleri olan medreselerin izin belgeleri iptal edilmiş ve 2016 yılında son medrese de resmî olarak kapatılmıştır.⁴⁶

Medrese eğitiminin vatandaşların hayatında, algı ve duyu dünyasında her zaman önemli yere sahip olduğunu belirtmek gerekmektedir. Özellikle, SSCB yıllarında kesintiye uğrayan dinî geleneklerin yeniden canlanmasını ve çocukların din eğitimi almalarını birçok ebeveyn olumlu karşılamıştır. Ayrıca, Tacikistan’ın zor ekonomik durumu ve işsizlik sorunu çoğu aileyi geçimini sağlamak için evlerini terk etmeye mecbur etmiştir. Çoğu zaman yurt dışında ve genellikle Rusya’da çalışmak zorunda kalan anne-baba, çocuklarının eğitimleriyle yeterince ilgilenememeleri nedeniyle, medrese eğitimi evlatlarının terbiyesinde önemli bir faktör olarak görmüştür. Bunun yanında, özellikle kırsal bölgelerde yaşayan yoksul ailelerin büyük çocukları çalışmak, ev işlerine yardımcı olmak veya küçük kardeşlerine bakmak için okulu terk etmek zorunda kalmıştır. Ülkedeki medrese eğitiminin tüm eksiklerine ve sınırlıklarına rağmen, eğitim sürecinden uzak kalan çocuk ve gençler için tek din eğitimi imkanı olmuştur.⁴⁷ Günümüz Tacikistan’ında medreselerin kapanmış olması ve din eğitimi imkânlarının çok sınırlı olması, hem belirtilen sebeplerden dolayı eğitimden uzak kalan çocukların, hem medresede eğitimi tamamlayamamış olan öğrencilerin, hem ülke Müslümanlarının geleceğine dair

45 PSSA, *Doklad o Svobode Veroispovedaniya v Stranah Mira: Tadcikistan*, 4-5.

46 *Radio Azattik*, “V Tadcikistane Zakritı Samıye Posledniye Medrese” (7 Ağustos 2016), 1; Rahnamo, “Çastnoye Religioznoye Obrazovaniye v Tadcikistane”, 104.

47 Stephan, “Obrazovaniye, Molodej i İslam”, 473.

ciddi sorunlar doğurmakta, hem de yaygın din eğitiminin Sovyet ateist rejiminde olduğu gibi, yeniden gizli bir şekilde ve tabiri caizse yer altında yapılmasına neden olmaktadır.⁴⁸

Sonuç

Tacikistan'ın bağımsızlığını kazanmasının üzerinden 30 yıl geçmesine rağmen Tacik Müslümanları ülkeye bir iç savaş yaşatmış olan komünist devlet başkanı İmamali Rahmon'un yasak ve baskılarından kurtulamamaktadır. Tacikistan yasaları vatandaşların din ve din eğitimi haklarını en temel ve anayasal hak olarak garanti ederken, devlet yönetimi Müslümanların özgürce dinlerini yaşamalarını, din eğitimi almalarını engellemekte ve din eğitimi müesseselerini kapatmaktadır. Ne yazık ki, vatandaşların inançlarını yaşayamaması ve dinî bilgilerinin yetersiz düzeyde olması, toplumun istikrarlı gelişiminin, ulusal barış ve güvenliğinin önündeki engellerden biri olduğu gerçeği hükümet tarafından göz ardı edilmektedir. Hâlbuki, Tacikistan'da dinî durumun düzeltilmesi ve iyileştirilmesi, büyük ölçüde din eğitimi sisteminin modernizasyonuna ve geliştirilmesine bağlıdır. Modern Tacik toplumunda, din eğitimi sisteminin zayıf ve ihmal edilmiş konumu ve tek resmî din eğitimi kurumu olan İslâm enstitüsünün yetersiz akademik ve bilimsel donanımı, halkı aşırı dinî görüşlere ve öğretilere, mezhepsel ve ideolojik farklılaşmaya ve kutuplaşmaya karşı savunmasız bırakmaktadır. Devletin din eğitimine karşı mücadelesini yoğunlaştırması, özellikle bu süreçte güç kullanması, din eğitimi alanının radikalleşmesine ve bilinmeyen kişiler tarafından gizlice yapılmasına yol açmaktadır.

Bugün Tacik Devleti, din ve din eğitime yönelik olan tutumunu ve politikasını gözden geçirerek, ülkenin istikrarı ve gelişimi için, entelektüel bir İslâm yaklaşımıyla din eğitimi alanını olabildiğince en iyi şekilde geliştirmelidir. İslâmî geleneklerden kopmadan ve çağdaş koşulları göz önünde bulundurarak, din eğitiminin gelişmiş yöntemlerle ve kapsamlı bir şekilde yapılmasını sağlamalıdır. Dinî radikalizmin ve aşırılığın engellenmesi gerekçesiyle

48 Belirtildiği üzere, ülkede medreselerin resmî olarak kapatılması ve faaliyetlerinin yasaklanması, yaygın din eğitiminin gizli bir şekilde yapılmasını tetiklemiştir. Devletin sıkı kontrolü ve denetimi nedeniyle, çoğu hoca kendi evinde ders vermekten çekinmektedir. Din dersleri, genellikle akşam saatlerinde gizlilik kuralları içinde vatandaşların evlerinde yapılabilen, ancak devlet yetkilileri bunu öğrendiklerinde evde bulunan herkese karşı yasal işlem başlatmaktadır. Bk., Kurlikin, "Çastnoye Religioznoye Obrazovaniye v Tadcikistane". Resmî verilerin ve kaynakların olmaması nedeniyle, gizli şekilde yürütülen din eğitiminin ülke genelinde ne ölçüde, nasıl ve nerelerde yapıldığına dair detaylı bilgi vermek oldukça zordur. Tacikistan'daki bu durum Orta Asya ülkeleri arasında sadece Türkmenistan'a benzetilebilir. Orada da medrese eğitimi resmî olarak yasaklanmış hâldedir. Bu durumun asıl nedenini, bu ülkelerdeki siyasi iktidarın tutumu teşkil etmektedir.

din alanını yasaklamak ve baskılamak yerine, vatandaşların dinî bilgi seviyesini yükseltecek farklı düzeydeki din eğitimi kurumlarının önünü açmalı ve rolünü güçlendirmelidir. Ülkede yaygın din eğitimi alanında önemli yere sahip olan ve günümüzde kapatılan özel medreselerin yasallaşmasının önündeki mevcut engeller kaldırılmalı, Ulemâ Konseyi bünyesine alınarak bu medreselere resmiyet kazandırılmalı, orada bir devlet memuru olarak çalışmak üzere eski hocaları davet edilmeli ve faaliyetlerinin ruhsatlı ve mevzuat çerçevesinde yapılması sağlanmalıdır. Ulemâ Konseyi'nin faaliyet alanı genişletilerek Kur'an kurslarının açılmasına izin verilmeli ve camilerde din derslerinin yapılmasına engel olunmamalıdır. Ayrıca, yetkili devlet organlarında çalışan personelin ve din görevlilerinin bilgi düzeylerini ve niteliklerini geliştirecek meslek içi eğitim programlarının yapılmasına özen gösterilmelidir.

Örgün din eğitiminde ise, devlet okullarında İslâmî içerikli dersler okutulmalı, yükseköğretim kurumlarında din eğitimi bölümleri ve ilâhiyat fakülteleri açılmalı, ülkede İslâm araştırmaları merkezleri kurulmalıdır. Hâlihazırda tek din eğitimi kurumu olan İslâm Enstitüsü'nde eğitim süreci ve koşulları, müfredatı, akademik yeterlik düzeyi ve ilmî potansiyel değerlendirilmeli ve geliştirilmelidir. Elbette bu süreçlerin gerçekleştirilmesi belli bir zaman, hissedilir bir emek ve çaba gerektirmektedir. Çünkü, din eğitimi sisteminin rolünü güçlendirecek ve derin krizden çıkaracak yasal düzenlemelerin yapılması, mevcut yasakların kalkması, ayrıca devletin malî ve yapısal yardımlar sağlaması, ancak siyasî iradenin ve olumlu tutumunun oluşmasıyla gerçekleşebilir.

Kaynakça

- Abdullaeva, Gülruhsor Nizomeddinova. "İstoriko-Pravoviye Osobennosti Razvitiya Prava na Svobodu Sovesti i Veroisposedaniya v Tadcikistane". *Cyberleninka*. Erişim 13 Mayıs 2021. <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriko-pravovye-osobennosti-razvitiya-prava-na-svobodu-sovesti-i-veroisposedaniya-v-tadzhikistane/pdf>
- Akpınar, İsa. *Tacikistan Ülke Profili*. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi, 2019.
- Andreev, A. "Vzlet i Padeneiye Partii İslamskogo Vozrajdeniya v Tadcikistane". *Vestnik SPbGU* 10/2 (2017), 98-113.
- Din Alanında Devlet Politikası Konsepti, Kontseptsiya Gosudarstvennoy Politiki Respubliki Tadcikistan v Sfere Religii. Tacikistan: Duşanbe, 2018. Erişim 16 Mayıs 2021. http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=131219
- Dodhudoyeva, Lola. "Tadcikistan: Sotsiokulturniy Kod Epohi i Publiçniy İslam". *Vlast* (2014), 162-167.
- Eker, Süer. "Orta Asya'nın İrani Halkı Tacikler ve Bağımsızlığının 20. Yılında Tacikistan". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 15 (2011), 349-398.
- Haydarov, Rustam. "Vzaimodeystviye Religii i Gosudastva v Tadcikistane: Problemi i Perspektivi". *İslam v SNG* 2/7 (2012), 28-35.

- Karael, Mahmut. "Tacikistan'daki İslâmî Hareketler". *SDAM*. Erişim 29 Nisan 2021. http://sdam.org.tr/image/foto/2018/03/06/Tacikistandaki-Islami-Hareketler_1520340579.pdf
- KDR, Komitet po delam religiyi pri Pravitelstve Respubliki Tadcikistan. "Tacikistan Din İşleri Komitesi". Erişim 3 Haziran 2021. <http://vdushanbe.ru/catalog/society/komitet-po-delam-religii-pri-pravitelstve-respubliki-tadzhikistan/>
- Kurlıkin, A. "Çastnoye Religioznoye Obrazovaniye v Tadcikistane". *Religio*. Erişim 18 Mayıs 2021. [http://religio.rhga.ru/upload/iblock/385/22\)%20A.%20Курлыкин.pdf](http://religio.rhga.ru/upload/iblock/385/22)%20A.%20Курлыкин.pdf)
- Kurt, Halil. "Tacikistan (Fizikî ve Beşerî Coğrafya)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/345-346. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Mirboboev, Akmal Abdullodjonoviç. "Mesto İslamskogo İnstituta -Vakufnoye Pravo- v Svetskoy Pravovoy Sisteme Respubliki Tadcikistan". *Cyberleninka*. Erişim 13 Mayıs 2021. <https://cyberleninka.ru/article/n/mesto-islamskogo-instituta-vakufnoe-pravo-v-svetskoy-pravovoy-sisteme-respubliki-tadzhikistan-1/pdf>
- Murtazin, Murat. "Tadcikistan: pobeda nad İslamizmom?". *Rossiya i Novıye Gosudarstva Evrazii* 2/39 (2018), 109-129.
- Nabotov, Zayniddin. "Sistema Ofitsialnogo Religioznogo Obrazovaniya v Tadcikistane: Stranitsı İstorii İslamskogo İnstituta Tadcikistana İmeni Velikogo İmama Ebu Hanifi (İmama Azama)". *Tsentralnaya Aziya i Kavkaz* 17/2 (2014), 126-134.
- Ovsannikov, Dmitriy - Popov, Dmitriy. "Sunnitskiy İslam i Gosudarstvennaya Vlast v Tadcikistane: Voprosı Vzaimodeystviya i İdentifikatsiyii". *Musulmanskiy Mir* 2 (2017), 6-25.
- PSSA, Posolstvo Soedinennıh Ştatov Ameriki. *Doklad o Svobode Veroispovedaniya v Stranah Mira: Tadcikistan*. Duşanbe: PSSA, 2009.
- Raboçaya Programma İstorıya Mirovih Religiy. "Dinler Tarihi Ders Programı". Erişim 5 Haziran 2021. <http://rtsu.tj/ru/faculties/fakultet-istorii-i-mezhdunarodnykh-otnosheniy/kafedry/kafedra-filosofiya-i-politologiya/uchebno-metodicheskie-materialy.php>
- Radio Azattık*. "V Tadcikistane Zakrıti Samıye Posledniye Medrese" (7 Ağustos 2016), 1. <https://rus.azattyq.org/a/tadzhikistan-zakrytie-medrese/27904971.html>
- Rahnamo, Abdullo Hakim. "Çastnoye Religioznoye Obrazovaniye v Tadcikistane: Sovremennoye Polojeniye, Problemi i Vıvodi". *İslama v SNG* 4/5 (2010), 100-107.
- Rahnamo, Abdullo Hakim. "İslam v Vısshıh Uçebnih Zavedeniyah Uzbekistana, Tadcikistana i Kirgızstana". *İzuçeniye prepodovaniya İslama v Evrazii* (2010), 236-251.
- SADBARG, Tadcikskiy Yuridiçeskiy Spravoçnik. *Religioznoye Obrazovaniye* (2020). <https://www.sadbarg.org/family/religioznoe-obrazovanie.html>
- Salimov, Farruh vd. *Konsolidirovannıy Otçet*. Search For Common Ground, 2019. https://www.sfcg.org/wp-content/uploads/2021/01/Analysis_of_the_legal_framework_for_freedom_of_religion_and_belief_in_Kazakhstan_Uzbekistan_and_Tajikistan-RU.pdf
- Sputnik*. "Tadcikskih Devuşek ne Primut v İslamskiy İnstitut-priçini" (10 Şubat 2021), 1. <https://tj.sputniknews.ru/20210210/islamskiy-institut-tajikistan-priem-devushek-1032795183.html>

- Stephan, Mania. "Obrazovaniye, Molodej i İslam: Rastuşaya Popularnost Çastnıh Urokov Religii v Duşanbe, Tadcikistan". çev. N. Şuvalova. *Oxford* 29/4 (2010), 469-483.
- ŞU, Şuroi Ulamo. "Ulemâ Konseyi". Erişim 1 Haziran 2021. <http://shuroiulamo.tj/ru>
- Tacikistan Anayasası, Konstitutsiya Respubliki Tadcikistan. Tacikistan: Duşanbe, 2016. Erişim 16 Mayıs 2021. <https://mfa.tj/ru/main/tadzhikistan/konstitutsiya>
- Türk, Fahri. *Güneşin Ayaklarındaki Ülke Tacikistan*. Ankara: Astana Yayınları, 2017.
- Vicdan Özgürlüğü ve Dinî Kurumlar Kanunu, Zakon O Svobode Sovesti i Religioznıh Obyedeneniyah. Tacikistan: Duşanbe, 2009. Erişim 16 Mayıs 2021. https://www.legislationline.org/download/id/4630/file/Tajik%20Law%20on%20freeodm%20of%20belief%202011_Ru.pdf
- Yablokov, İgor Nikolayeviç (ed.). *İslam: Novıye Religii*. 2. Cilt. Moskva: İzdatelstvo Yurayt, 4. Basım, 2020.

Religious Situation and Religious Education in Tajikistan in the Post-Independence Period

(Extended Abstract)

With the Republic of Tajikistan gaining its independence on September 9, 1991, positive developments have occurred in the field of religion and religious education, as in other fields. With the collapse of the Soviet regime, Islam started to return to the lives of citizens, and the rate of religiousness in the society gradually increased. New mosques were built in the country, madrasahs were opened, and accordingly, widespread religious education was offered to those interested. In addition, with the establishment of the Tajik Islamic Institute and the teaching of religion in state universities, religious education and training opportunities in higher education have emerged. However, in the first years of its independence, there was a long civil war between secular and religious political forces that lasted for five years (1992-1997). The civil war was stopped by the peace agreement signed between President Īmamali Rahmon's government and the opposition. With the strengthening of Īmamali Rahmon's power and weakening of the opposition, new changes were made in the field of religion and religious education gradually after 2009, on the grounds of preventing the increase of religious extremist ideologies and terrorist groups. Headscarves and beards were banned in state and educational institutions, all madrasahs were closed, the students who were studying abroad were recalled to the country, and only the Tajik Islamic Institute remained as the official religious education institution in the country. In other words, the developments in religion and religious education in the country have actually been closely related to the political processes. Even after 30 years of independence, the communist government is still implementing anti-Islamic policies, oppressing Muslims and declaring conservative groups as terrorists. While Tajikistan's legislation guarantees the religious education rights of its citizens as the most basic and constitutional right, the state administration prevents Muslims from freely practicing their religion and receiving religious education.

Unfortunately, the fact that citizens cannot live their faith and have insufficient religious knowledge is one of the obstacles to the stable development of society, national peace and security, and this is also ignored by the government. In this context, the correction and improvement of the religious situation in Tajikistan largely depend on the modernization and development of the religious education system. In modern Tajik society, the weak and neglected position of the religious education system and the insufficient academic and scientific equipment of the Islamic institution, which is the only official religious education institution, push people to extreme religious views and teachings, sectarian and ideological differentiation and polarization. The

state's intensification of its effort to ban religious education, especially the widespread use of force methods in this process, leads to the radicalization of the field of religious education. Today, the Tajik state should review its attitude and policy towards religion and religious education, and develop the field of religious education as best as possible with an Islamic intellectual approach for the stability and development of the country. It should ensure that religious education is carried out comprehensively and with advanced methods, without departing from traditions and considering contemporary conditions. Instead of banning and suppressing the field of religion on the grounds of preventing religious radicalism and extremism, it should pave the way for religious education institutions at different levels that will increase the religious knowledge level of citizens and strengthen their role. Existing obstacles to the legalization of private madrasahs, which have an important place in the field of non-formal religious education in the country and are closed today, should be removed, and their activities should be ensured to be licensed and within the framework of legislation. In formal religious education, Islamic courses should be taught in state schools, religious education departments and faculties of theology should be opened in higher education institutions, and Islamic studies centers should be established in the country. In addition, organizing in-service training programs that will improve the knowledge and qualifications of personnel and religious officials working in authorized state bodies should be done more carefully. Of course, the realization of these processes requires a certain amount of time and palpable labor and effort. Because of the legal arrangements that will strengthen the role of the religious education system and get it out of the deep crisis, the lifting of the current bans and the financial and structural assistance of the state can only be realized with the formation of political will and positive attitude. In this context, although there is certain Turkish literature about Tajikistan, studies on religious education and religion-state relations in Tajikistan are very few and superficial. In this study, a literature review was carried out depending on the documentation method. As a source, the Turkish literature on the subject was examined, and Russian sources were used intensively, and publications, reports, articles, laws, decrees and curricula on the subject were used. The general purpose of the research is to reveal the state of religion-state relations and the field of religious education in the post-independence period in the Republic of Tajikistan. In the first part of the article, the legislation regulating religion-state relations in Tajikistan is evaluated, the institutions that carry out religious services are discussed, and the state's policy against Islam and the current situation of Muslims are emphasized. Subsequently, the situation in the field of religious education in the country is mentioned, and information is given about the practices and issues of formal and non-formal religious education.